

жодному зі словників з латині ми не знайшли „каноні” в значенні „ядро”. Тому вважаємо доцільним перекладати цей термін у класичному розумінні – „труба, ствол”.

⁴⁸ Bombarda – бомбарда, велика гармата.

⁴⁹ Cavalletto – станина, лафет для гармат. Те саме, що cavalletus (лат.), chevalet (фр.), caballo (іспан.). Див.: Glossarium mediae et infimae latinitatis... – 1883. – Т.2, col. 233a.

⁵⁰ Cunio (cuneo) – клин для гармат. У Дю Канжа: cuneus або cunius. Можливі різні значення: 1. Дерев’яний прямокутний брус, що притискав зарядну камору до ствола у гарматах архаїчних конструкцій. 2. Пристосування для зменшення віддачі. 4. Брусок, за допомогою якого здійснювалося кріплення ствола до лафетів. Див.: Glossarium mediae et infimae latinitatis... – 1883. – Т.2, col. 656b; Пашкевич В. Курс артиллерии. Устройство и употребление артиллерии и ручного оружия. – Спб., 1888. – Ч. 1. – С. 9-10, 206, 225.

⁵¹ Cauigie – дерев’яний або залізний цвях. В італійській мові відповідниками є терміни caviglio (cavicchio) та caviglia, що позначають дерев’яний кілок, дюбель або нагель. Ними скріплювалися крокви. Кроква – два бруси, з’єднані в горішній частині під кутом і закріплені дошками кінцями до стін будівлі, на яких тримається дах. Див.: Glossarium mediae et infimae latinitatis... – 1883. – Т.2, col. 238c; Carbone P. Il cantiere settecentesco: ruoli, burocrazia ed organizzazione del lavoro // Studi Piemontesi. – 1986. – Vol. XV, fasc. 2. – P. 353.

⁵² Pestone – знаряддя, яким трамбують (у вигляді обрубка колоди з рукояткою, або у вигляді порожнього важкого циліндра), трамбівка. У Дю Канжа зустрічається також pestrum, що позначає балку, брус або колоду. Див.: Glossarium mediae et infimae latinitatis... – 1886. – Т.6, col. 294 c.

**Анатолій Кузь
(Черновці)**

„INVENTARIUM RERUM ARMORUM ET MUNITIONUM...” (ОПИСАНИЕ ВОЕННОГО ВООРУЖЕНИЯ КАФФЫ 1474 г.)

В статті автор детально аналізує документальний джерело по історії генуезької Каффи в останні роки її існування – Описання воєнного озброєння 1474 г., складене масаріями міста. Унікальний документ з колекції генуезького Банку св. Георгія проливає світ на стан оборонної спроможності факторії перед нашествием турок-османів. Вперше представляється повний текст документа з перекладом. Крім того, автор зробив докладні коментарі до латинського тексту, в яких охарактеризував озброєння в арсеналах Каффи.

Ключові слова: генуезці, озброєння, описання, комплект, бомбарда, копье, нотариус, латинь, переклад.

**Anatoliy Kuz’
(Chernivtsi)**

„INVENTARIUM RERUM ARMORUM ET MUNITIONUM...” (DESCRIPTION OF MILITARY WEAPONS CAFFA 1474)

The author analyzes in detail the documentary source on the history of the Genoese Caffa in recent years of its existence - Description of military weapons in 1474, composed of masaries. A unique document from the col-

lection of the Genoese Bank of St. George sheds light on the status of defensive trading before the invasion of Ottoman Turks. For the first time is the full text with the translation. In addition, the researcher made detailed comments to the Latin text, which described the weapons in the arsenals of Caffa.

Key words: Genoese, weapons, description, package, bombard, a spear, a notary, Latin, translation.

УДК: 94 (477) „15/16”

**Тарас Ковалець
(Чернівці)**

ПОСТАЧАННЯ І ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО У ПОВСТАННЯХ 20-30-х рр. XVII ст. В УКРАЇНІ

У статті розглядаються основні принципи, шляхи і засоби постачання та забезпечення як складової військового мистецтва запорозького козацтва у повстаннях 20-30-х рр. XVII ст. в Україні.

Ключові слова: Військо Запорозьке, військо мистецтво, постачання, матеріальне забезпечення, повстання 20-30-х рр. XVII ст.

Незважаючи на те, що при вивченні військового мистецтва запорозького козацтва першої половини XVII ст. у вітчизняній історіографії нагромаджена певна наукова література, у ній мало уваги приділено проблемі постачання і забезпечення козацьких підрозділів.

В українській історіографії кінця XIX – початку XX ст. можна виокремити дослідження С. Рудницького, який уперше, хоч і фрагментарно, розглянув забезпечення повстанського табору Т. Федоровича 1630 р.¹ У радянський період окремі питання, пов’язані з виготовленням зброї та боєприпасів для запорозьких формувань першої половини XVII ст., були порушені у працях І. Бойка², В. Сидоренка³, М. Стрішенця⁴. Роль українських міст у постачанні козацьких загонів вивчалася П. Михайлиною⁵ та В. Смолієм⁶. Археологічні розкопки та наступна реконструкція місця Берестецької битви 1651 р., проведені І. Свешніковим⁷, дозволили з’ясувати ряд особливостей зберігання і транспортування козаками продовольства, фуражу, зброї та боєприпасів. Окремі моменти, що стосуються означеної теми, були досліджені і в польській історіографії періоду соціалізму; так, Я. Віммер здійснив спробу визначити загальні принципи матеріального забезпечення збройних сил Речі Посполитої XV-XVIII ст.⁸

У сучасній українській історіографії знову ж таки вивчаються лише певні аспекти постачання й забезпечення Війська Запорозького 20-30-х рр. XVII ст. Наприклад, П. Кулаковським висвітлено

особливості річпосполитсько-московської торгівлі на Чернігівсько-Сіверщині у 30-х рр. XVII ст. як джерела постачання повстанських підрозділів⁹.

Таким чином, проблема постачання та забезпечення Війська Запорозького у повстаннях 20-30-х рр. XVII ст. досі не стала в історіографії предметом окремого комплексного дослідження і потребує подальшої розробки та вивчення. Саме тому метою нашого повідомлення є обґрунтована на відповідному джерельному матеріалі та результатах досліджень спроба з’ясувати основні принципи, шляхи і засоби постачання та забезпечення як складової військового мистецтва запорозького козацтва вказаного періоду.

Базовим принципом як польської, так і повстанської армії у 1620-1630-х рр. було „індивідуальне забезпечення кожного вояка і його участь у військових походах із власною зброєю та екіпіруванням”¹⁰. Так, у численних універсалах козацьких ватажків цей принцип згадується постійно. Наприклад, в у своїх листах Скидан вимагав від козаків, щоб ті „готові були як кіньми, так і їжею та зброєю”, тобто перед бойовими діями повністю самостійно дбали про власне озброєння, транспорт та провіант¹¹.

Як же відбувалося забезпечення Війська Запорозького зброєю та боєприпасами? Залізо видобувалося із болотної руди на невеликих підприємствах – т.зв. руднях. Основні центри металургії розміщувалися на Півночі України. У першій половині XVII ст. на Лівобережжі було близько 100 рудень, а на Поліссі – не менше тисячі. Це були механізовані мануфактури, на яких застосовувалася наймана праця¹². Вони належали переважно магнатам і шляхті, хоча чимало рудень орендували монастирі, зокрема Київський. Одна середнього розміру рудня могла видобути руди і виплавити за рік 500 пудів (близько 8 тонн) сиродутного заліза¹³.

Добування селітри (т.зв. селітрині промисли) теж було досить розвиненим на території України. Ним займалися, окрім шляхти, міщани та козаки¹⁴. Збереглися згадки, що у свій час на правах управителя шляхетських маєтків кількома варницями у Дикому Полі керував навіть майбутній козацький ватажок Я. Остряниця¹⁵. Добували селітру зі старих городищ Київщини, численних курганів південно-східної частини Чернігівсько-Сіверщини, річпосполитсько-московського прикордоння¹⁶. Капітан коронного війська, відомий тогочасний інженер, артилерист і картограф Гійом Ле Вассер де Боплан згадував, що українське населення та козаки, зокрема, дуже вмілі „у виготовленні селітри, якої в цих краях дуже багато, і виготовляють прекрасний гарматний порох”¹⁷.

Процес добування селітри був нескладним, але дуже копітким. У відписці білгородського воеводи Петра Пожарського в Розрядний приказ від 21 лютого 1639 р. згадується, що у Білгородському повіті виробництвом селітри займався „черкашенин Мисько на прізвисько Мострюк”. Розвідуючи поклади селітри, він пішов „для курганів на Муравський шлях” і знайшов там „у верхів’ях Сажного Дінця...

Жовтий курган”. Розробляючи план експлуатації, ремісник планував з того кургану видобувати по 15 пудів селітри за тиждень (тобто за місяць – близько півтонни), а для облаштування варниці йому було „в завод... треба 40 людей робітників, 40 волів тяглових, 2 котли мідних великих, відер по 100 і більше, і всілякий завод: прикатки і бочки, сокири і мотики, і підводи, і всілякі хлібні та істівні запаси”¹⁸.

В Україні значна частина селітряних варниць перебувала під прямим чи опосередкованим контролем Війська Запорозького. Перед кожним повстанням у них вироблялося стільки селітри, що деякі підприємливі люди певні партії навіть вивозили за кордон. Так, у відписці севського воеводи Я. Толоченова в Посольський приказ від 13 листопада 1636 р. згадувалося, що місяцем раніше (після повстання Чигиринського реєстрового полку) двоє „черкаських купців” везли на продаж чотири вози селітри з Пирятина в Москву¹⁹.

Селітра разом із сіркою та деревним вугіллям становила основні компоненти пороху для вогнепальної зброї. Виробництвом пороху займалися ковалі, пушкарі та зброярі. Для цього використовувалися спеціально обладнані млини і порохові склади, найбільші з них існували при замках, зокрема черкаському, київському, вінницькому, білоцерківському і контролювалися місцевими магнатами²⁰. Один коваль міг виготовляти до 15 каменів (тобто близько 500 кг) пороху на рік. Різні його види використовувалися для різних видів зброї: грубший – для ручної вогнепальної, дрібніший – для артилерії. Після з’єднання компонентів сирий порох виглядав як темне тісто, його «змочували ацетоном, місили і сушили», законсервовуючи для тривалого зберігання у т.зв. „коржі”²¹.

Козацькі підрозділи у 20-30-х рр. XVII ст., судячи із джерельних згадок, були дуже добре забезпечені боєприпасами. Зокрема, інформатор великого коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського польський ротмістр та учасник каральної експедиції 1638 р. проти війська Якова Острянина Хієронім Хжонстовський в одному зі своїх листів згадує, що здобутий 19 травня поляками козацький табір Путивльця навіть після важких дводенних боїв із майже безперервними перестрілками аж ніяк не потерпав від нестачі боєприпасів, „бо... пороху аж забагато мали”²². Схожою, очевидно, була ситуація і в козацькому таборі під Переяславом у повстанні 1630 р.²³

За джерельними даними, всьому польському війську для ведення бойових дій упродовж кількох тижнів було потрібно близько 20 тонн пороху²⁴. Зважаючи на те, що козацькі підрозділи значно повніше укомплектовувалися вогнепальною зброєю, ніж коронні, для підтримання боєздатності запорожцям, очевидно, доводилося заготовляти, зберігати і транспортувати десятки тонн пороху та боєприпасів.

Звідки ж відбувалося постачання Війська Запорозького зброєю? Значна її частина, очевидно,

була трофейною. Так, краківський каштелян князь Юрій Збараський в одному з листів до короля у вересні 1625 р. писав, що козаки у морському поході, „коли під Очаковом були, набили спершу турків немало і... гармат набрали”²⁵. 1635 р. під час взяття Кодака загони І. Сулими захопили чотири гармати, привезені туди із Києва²⁶. У 1637 р. загін козаків напав на трипільський маєток київського підстоля шляхтича Брезовського, звідки повстанці „гармату і апартаменти, до неї належні... , побрали”²⁷.

Ще частина озброєнь потрапляла до запорожців із арсеналів московських міст Білгородської „засічної лінії” внаслідок активної контрабандної торгівлі зброєю на річпосполитсько-московському прикордонні, а також через торгівлю діяльність грецьких і вірменських торговців зброєю²⁸. Зокрема, у листі до Станіслава Конєцпольського від 16 травня 1637 р. підкоморій чернігівський Адам Кисіль із жахом повідомляв, що „плебс всюди воли, коні продає, самопали купує”²⁹. Збереглося чимало судових документів, у яких висвітлюються суб’єкти такої торгівлі. Зокрема, це позови від 28 вересня 1629 р. до королівського суду на урядників, купців та міщан „міст окраїнних” Медведівки, Кропивної, Чигирини, Корсуня, Богуслава, які продавали на Низ зброю, порох і харчі³⁰. Такі товари урядам міст прикордонних наказувалося арештовувати, „коли б... хтось кудись хотів вивозити до сваволі”³¹.

Значна частина козацьких арсеналів, очевидно, за традицією перебувала на Запорожжі. Бартош Папроцький у своїй праці «Ogród krolewski» (1599 р.) згадує, що у козаків основна зброя – „стрільба”, якої є багато і яку охороняє „постійна сторожа на островах”³². Боплан також згадує, що у павутинні дніпровських островів „козаки мають свою схожанку, яку називають «Військовою скарбницею», тобто скарбом армії”. У „Військовій скарбниці” в цих протоках козаки заховали багато гармат і „зберігають це в таємниці”, „навіть гроші свої тут ховають і беруть їх лише тоді, коли виникає потреба”³³.

Ще одним місцем традиційного козацького арсеналу був „Трахтемирів... , розташований серед урвищ і оточений неприступними скелями. Саме в цьому місці козаки ховають усе найцінніше”³⁴. Також тут в монастирі зберігалися кілька козацьких гармат³⁵.

На території східних воєводств Речі Посполитої вироблялася значна, якщо не більша, частина козацької зброї. Одним із найважливіших центрів виготовлення вогнепальної зброї був Київ. Серед ремісників тогочасні люстрації виділяють лучників, стрільників, платнерів (панцирних майстрів), ковалів, золотарів. Київські зброярі, яких налічувалося кілька десятків, займалися виготовленням рушниць, шабель, луків, стріл, а також ремонтували стару зброю. Залізо та олово їм довозили, головним чином, із Житомирщини у вигляді шин, болванок, прутів³⁶. Збереглися згадки, що київські ремісники 1638 р. виготовляли і лагодили зброю для війська Я. Острянина³⁷. Потужний ковальський цех існував

у містах Ніжині, Ромнах та Мені, де працювали ковалі, шабельники, слюсарі, столярі. Важливими центрами ковальства були також Батурин, Глухів, Кобижча, Конотоп, Новгород-Сіверський, Носівка, Сосниця та інші³⁸. Окрім ремісників із ковальських цехів, зброю виготовляли також пушкарі при замках та по містах.

Виробництво гармат розвивалося у Києві, Львові, Ніжині, Стародубі, Почепі, Новгороді-Сіверську, Глухові, де були для цього спеціальні ливарні³⁹. Найбільшою популярністю користувалися львівські та київські, оскільки саме в цих містах виробляли гармати середнього та великого калібру. В багатьох інших містах та замках, очевидно, були ливарні форми переважно для малокаліберних фальконетів. На Січі „виготовляли шаблі, рушниці, списи, відливали і кували ядра та гармати”⁴⁰. З початку XVII ст. гарматні ядра робили тільки залізні, іноді їх обливали оливом, хоча по старих арсеналах, напевно, зберігалося ще чимало обточених чи обкованих ядер з каменю⁴¹.

На нашу думку, дуже важливим питанням, яке необхідно з’ясувати в контексті вивчення цієї проблеми козацького війська 20-30-х рр. XVII ст., є характер взаємостосунків по лінії козацьке військо – населення Наддніпрянщини з позиції постачання та забезпечення підрозділів запорожців. Традиційно запорожці намагалися „трата роль” захисників престолоду, зокрема чимало протиправних (із точки зору офіційного законодавства) своїх дій вони неодмінно пояснювали потребою захисту посполитих від різноманітного насильства та утисків⁴².

Це показне заступництво, зокрема яскраво виражене у листі до Станіслава Конєцпольського від 21 вересня 1637 р., де запорозькі козаки обгрунтовували свою акцію насильного відбирання гармат у реєстровців кількома тижнями раніше наступним чином: „нічого іншого не змусило нас до того, як важкий плач і лемент убогих людей... , що мешкають у тих українних містах, а не через що інше, лиш через стояння з гарматою і часте вибирання великих стацій від антецесорів моїх, колишніх старших Війська Запорозького, про що... великі утиски і тяжкості від війська були людям... [ми] взяли армату з Черкас на звиклі наші місця, де вже нема потреби у жодних стаціях і подарунках... і убогим християнам... спокій вчинили...”⁴³.

Документи підтверджують, що перебування гармат реєстровців у будь-якому з міст Наддніпрянщини автоматично призводило до збільшення поборів із місцевого населення. Хоча офіційне знімання „стацій” (податку за перебування війська) для реєстрових козаків із міст було заборонене, старшина намагалася впливати на місцевих урядників, очевидно, явним примусом, тому що зафіксовано чимало конфліктів реєстровців із місцевими урядниками. Останні, очевидно, намагалися діяти судовими позовами, через які козацькій „арматі” доводилося постійно змінювати місце дислокації. Зокрема, тільки у 1634-1635 рр. вона „прокочувала”

за маршрутом Київ – Терехтемирів – Біла Церква – Черкаси – Корсунь⁴⁴.

За умов постійного грабунку „людність часто на адресу війська мала єдине побажання: щоб вирушило на ворога і більше не повернулося”⁴⁵. Повстанська армія аж ніяк не була винятком із цього правила. Своє забезпечення вона проводила добре відпрацьовано та методично. Яскравим прикладом тут може стати картина, змальована у листі краківського каштеляна князя Юрія Збараського до короля Сигізмунда III від 3 липня 1621 р.: „козаків запорозьких гетьман послав універсал до всіх добр в [ашої] к [оролівської] м [илості] українних, також і всіх шляхетських, наказуючи собі постачати коней під гармату, пороху, олово і до кожного містечка реєстр послав, як багато чого потребує (підкреслення наше. – Т. К.)”⁴⁶. Цікаво, що ця методика прямо відповідала алгоритму дій коронної армії за тодішніми офіційними військовими статутами⁴⁷.

Така ситуація повторювалася перед кожним повстанням з 1625-го по 1638 рр. Шимон Окольський у „Континуації” свого «Діаріуша» схоже змальовував цей процес: „до монастирів і міст... письма і листи розіслали (підкреслення наше. – Т. К.)... одні порох готують, інші людей, ці гроші, ці провіант, ці вже шпиталь свій Трахтемирів облаштували, вже їх монастир Межигірський вітає, вже печери (мається на увазі Печерський монастир під Києвом. – Т. К.) до себе прихляють, уже на водах переходу готові”⁴⁸. Як бачимо, попереднє забезпечення козаками проводилося не спонтанно, а методично, чітко продумано, на зразок коронного війська⁴⁹.

Дуже часто запорожці весь процес виробництва і збереження матеріалів, стратегічно важливих для ведення бойових дій, підпорядковували своєму безпосередньому контролю. У листі случького протопопа Андрея Мужилівського до Криштофора Радзивілла від 25 липня 1624 р. зберігся цікавий опис забезпечення Війська Запорозького боєприпасами. Зокрема, інформатор великого канцлера литовського повідомляв, що польські урядовці, «виконуючи волю короля його милості, вислали універсал по всіх українних містах, аби жоден не наслідкував продавати козакам порох, олово і всякий ризтунук. Але вони, лотри, усі могили (маються на увазі селітряні варниці. – Т. К.) королевича його милості і королівські, панські зайнявши, позабирали селітру, а в Корсуні, Лубнах, Богуславі, Переяславі приготували кількасот бочок пороху (підкреслення наше. – Т. К.)”⁵⁰. Вже всі, усі до одного стоять напоготові так, наче збираються на війну”. Ці приготування козаки здійснювали, очікуючи підходу десятитисячного польського війська для „упокорення” сваволі та складення списків реєстру, що було передбачено рішенням вального сейму 1623 р.⁵¹ Зрештою, така комісія відбулася аж 1625 р.

Забезпечення зброєю та боєприпасами під час бойових дій здійснювалося переважно через ви-

користання власних, наперед заготовлених запасів, а також грабунок арсеналів погано укріплених придніпровських міст і замків, які, за висловом С. Конєцпольського, у досліджуваній період „лежали в руїнах від євреїв-орендарів”⁵².

Уже на початку бойових дій 1637 р. захоплені в полон козацькі розвідники Павлука Смоляха та Ганджа на допитах повідомили Станіславу Конєцпольському, що запорожці займаються пограбуванням замків „так за Дніпром, як і на Україні”⁵³. Під час особливо важких боїв постійних підвозів боєприпасів козацькому війську не вистачало або ці підвози знищувалися польськими чатами, тому командуванню повстанців, щоб врятуватися від поразки, доводилося перемішувати все військо або значні його загони до міст і замків, де зберігалися значні арсенали⁵⁴. Після невдалого бою під Лубнами Остряниця, відчуваючи нестачу боєприпасів та зброї, рушив на Миргород, де знищив польську залозу і поповнив свої запаси⁵⁵. 13 червня під час боїв під Жовнином із козацького табору до Чигирини за боєзапасом був посланий полковник Карпо Скидан.

Цікаво, що поповнення витраченого пороху відбувалося зовсім не як одномоментний акт. Це був досить тривалий процес. Іноді на те, щоб подрібнити „коржі”, тобто „загуслу” для тривалого зберігання селітру, і змішати її у точних пропорціях з іншими компонентами пороху, витрачалося до кількох днів. Саме тому цей виробничий цикл отримав назву «робити порох» (наприклад, тогочасні джерела повідомляють, що Остряниця пішов до Миргорода, де „наробив пороху – селітри [був] достаток великий скарбовий”, також і „Скидана... не було – в Чигирині порох робив”) ⁵⁶.

Будь-який зрив у стосунках між запорожцями та польським урядом призводив до спроб економічної блокади Запорожжя. Реєстрові козаки у листі до С. Конєцпольського від 28 червня 1637 р. просили від коронного гетьмана „суворого універсалу до їх милостивих панів урядів українних, щоб борошна на Низ не допускали, підданих своїх пильнували”. Наступного року, після провалу паціфікаційної акції на Січі ротмістра Казимира Мелецького та чернігівського підкоморія Адама Кисіля, прохання від останніх повторювалися майже дослівно: „міста українні оповістити треба універсалом, щоб їм ніяку живність, ані допомогу до них не передавали”⁵⁷.

Доставка провіанту та фуражу для коней була для запорозького війська не менш важливою, ніж постачання зброєю та боєприпасами. Якщо на Куруковому озері 1625 р. та під Переяславом 1630 р. козацька армія де-факто не знала їх нестачі, на відміну від армії коронної⁵⁸, то у повстаннях 1637-1638 рр. перекриття каналів довозу провіанту декілька разів поставило під загрозу долю всієї кампанії, зокрема під час облоги на Старці, коли розміщений у тактично вигідному для оборони місці табір Остряниця був відрізаний від шляхів постачання (вдавалося тільки зрідка переправляти провіант і зброю човнами через Сулу) і повстанці

потерпали від голоду.

Зберегла інформація, що у таборі навіть відбулося кілька чорних рад, основним питанням на яких була доцільність продовження подальшої боротьби через голод у війську. Так, Миколай Потоцький у листі до Станіслава Конєцпольського 30 червня 1638 р. повідомляв, що у козаків „більшає голод безмірний і все військо нидіє”, а також „сталась між ними велика сварка, бо чернь вся крикнула, вимагаючи упокорення, нарікаючи на них [старшину], поки їх буде таким морити голодом”⁵⁹. Одним із основних аргументів за капітуляцію на цих радах, очевидно, було те поширене в тодішній свідомості *bellatores* уявлення, що, у випадку, якщо війську загрозувала голодна смерть, можна було здатися ворогові без загрози втратити честь⁶⁰.

Вирушаючи в похід, козаки, очевидно, діяли в рамках єдиної системи принципів забезпечення провіантом тодішніх європейських армій, тобто неодмінно із собою везли „запаси збіжжя, які надалі мололися в ручних жорнах, крупи, солонину... солене м'ясо”. Свіже м'ясо давали гнані при таборі стада худоби, овець. Крім того, везли також запаси вівса для коней. Цих запасів, забраних із дому, не могло вистачити до кінця походу і треба було їх постійно поповнювати⁶¹.

Ян-Анджей Красінський у своєму творі „*Polonica*” (1574 р.) згадував, що «козаки возять із собою в сідельних торбах усі улюблені свої припаси, як-ось: хліб, солону свинину та сіль, перемішану з перцем»⁶². Для транспортування основної маси провіанту потрібна була величезна кількість возів, на яких перевозили також птицю в клітках, намети, фураж для коней, зброю, інструменти, необхідні для інженерного забезпечення тощо⁶³. Значна частина, якщо не більшість цих возів, вилучалася в населення.

Існували різні способи постачання провіантів, фуражу та боеприпасів до козацького війська для походу. Наприклад, майже перед кожним великим походом козаків (окрім морських) запорозькі «молдці» грабували татарські орди. В тогочасному творі Яна Дзвонівського „Пісня козака Плахти” про це згадано наступним чином:

*„– Гей, козаченьку, пане мій!
Чи витримає нас коник твій?
Не журися ти від того,
Знайдем в полі коней много”*⁶⁴.

На початку травня 1637 р. кримський хан Інаст-Герай скаржився Станіславу Конєцпольському, що козаки „багато худоби, стад і овець у... ногайців украли”, в т.ч. багато коней. Через кілька тижнів інформатор коронного гетьмана при ханові Кшиштофор Дзержик уточнив розміри збитків від нападів запорозьців: „овець дванадцять тисяч, великі стада худоби і коней, і людей немало”⁶⁵.

Наскільки важливе значення у забезпеченні козацького війська мала „живність”, загалом домашня худоба, свідчить лист запорозьких козаків

до реєстрових від 9 липня 1637 р., у якому січове товариство просило, щоб тій частині реєстровців, яка перейшла на бік Павлюка, по містах „не допускати худобі їх кривди чинити”⁶⁶.

Крайнім заходом прогонування війська під час нестачі припасів було поїдання коней⁶⁷. Через неврожай та посуху в 1637 і 1638 рр. тисячі посполитих були змушені йти до козацьких загонів, щоб фізично вижити. За свідченнями очевидця, „гультяйства того і з того боку Дніпра велика сила, котрих сам голод тисне, бо ж сам ні старого, ні нового збіжжя не знайдеш, навіть про траву важко, дощу нема, через що військо на конях, як і ми, на пішо зійшло”⁶⁸.

Щодо забезпечення козацького війська одягом, то можна стверджувати, що загалом однострої (поширені в окремих підрозділах коронної армії, зокрема піхотних) у повстанських загонах при багатотисячному скупченні людей різного соціального походження, заняття та достатку були просто недоцільні. Разом з тим джерела містять цінну інформацію про те, що найбоєздатніші підрозділи – колишні реєстрові козаки під час бою перебували окремо від решти війська, найчастіше при гетьмані⁶⁹. Цілком імовірно, що ці підрозділи зберегли свій однострій, що називався тоді „барвою”⁷⁰. Також на строкатому тлі козацького війська могли виділятися однаковим строєм повсталі підрозділи міської піхоти. Наприклад, навесні 1638 р. добровільно приєдналися до загонів Я. Острияниці кількасот вояків замкової сторожі Ніжина⁷¹.

Отож, Військо Запорозьке у повстаннях 20-30-х рр. XVII ст. в Україні мало досить злагожену та дійову систему постачання і забезпечення, яка дозволила підтримувати високу боєздатність козацьких підрозділів, створюючи таким чином передумови для успішного ведення ними бойових дій, забезпечення стратегічної переваги над супротивником.

¹ Рудницький С. Українські козаки в 1625-30 рр. / С. Рудницький // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1899. – Т. 31-32. – С. 1-76.

² Бойко І. Промисли на Україні в XVI – першій половині XVII ст. / І. Бойко // Український історичний журнал. – 1962. – № 1. – С. 57-66.

³ Сидоренко В. О. Зброя місцевого виробництва на Україні епохи визвольної війни / В. О. Сидоренко // Український історичний журнал. – 1978. – № 9. – С. 75-80.

⁴ Стрішенець М. М. Рудні України XVI – першої половини XVII ст. / М. М. Стрішенець // Питання історії СРСР. – 1975. – Вип. 19. – С. 102-108.

⁵ Михайлина П. В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569-1654) / П. В. Михайлина. – К.: Наук. думка, 1975. – 260 с.

⁶ Смолій В. А. Участь жителів Києва в антифеодалній та визвольній боротьбі українського народу (кінець XVI – перша половина XVII ст.) / В. А. Смолій // Український історичний журнал. – 1981. – № 10. – С. 62-72.

⁷ Свешніков І. К. Битва під Берестечком / І. К. Свешніков. – Львів: Слово, 1992. – 304 с.

⁸ Wimmer J. Z zagadnień ekonomiki wojskowej XV-XVIII w. / J. Wimmer. – Warszawa: Wojskowa Akademia Polityczna, 1974. – 166 s.

⁹ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618-1648 / П. Кулаковський. – К.: Темпора, 2006. – 496 с.

¹⁰ Wimmer J. Op.cit. – S. 117.

¹¹ Okolski S. Diariusz... – S. 26.

¹² Сидоренко В. О. Вказ. праця. – С. 75.

¹³ Стрішенець М. М. Рудні України XVI – першої половини XVII ст. // Питання історії СРСР. – 1975. – Вип. 19. – С. 103-107.

¹⁴ Бойко І. Вказ. праця. – С. 61.

¹⁵ Ostranin Jacko // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1962-1964. – Т. 10. – С. 474

¹⁶ Кулаковський П. Вказ. праця. – С. 352.

¹⁷ Боплан Г. де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воен. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 30.

¹⁸ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы. – М.: Изд-во АН СРСР. – Т. 1. – 1953. – С. 261.

¹⁹ Там же. – С. 173.

²⁰ Inwentarz zamku i miasta Białocerkiewskiego 1641 // Sprawy i rzeczy Ukrainie. Materiały do dziejów Kozaczyzny i Hajdamaczyzny. – Lwów, 1914. – С. 165.

²¹ Сидоренко В. О. Вказ. праця. – С. 79.

²² Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego... – S. 501.

²³ Рудницький С. Вказ. праця. – С. 69.

²⁴ Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego... – S. 409.

²⁵ Scriptores rerum polonicarum. – Warszawa, 1880. – Т. 2. – С. 96.

²⁶ Воссоединение... – С. 160; Okolski S. Diariusz... – S. 72.

²⁷ Архив Юго-Западной России... – К., 1863. – Ч. 3, Т. 1... – С. 380.

²⁸ Кулаковський П. Вказ. праця. – С. 382.

²⁹ Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego... – S. 364.

³⁰ Опись актовой книги Киевского центрального архива № 14. – К., 1872. – С. 32.

³¹ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum t. zw. bernardyńskiego we Lwowie. – Lwów, 1884. – Т. 10. – С. 244.

³² Цит. за: Вирський Д. Околиці Ренесансу: Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.): у 2 ч. – К., 2007. – Ч. 1. – С. 330.

³³ Боплан Г. де. Вказ. праця. – С. 44.

³⁴ Боплан Г. де. Вказ. праця. – С. 36.

³⁵ Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego... – S. 412.

³⁶ Сидоренко В. О. Вказ. праця. – С. 76.

³⁷ Смолій В. А. Вказ. праця. – С. 71.

³⁸ Кулаковський П. Вказ. праця. – С. 371-373.

³⁹ Nowak T. Zagadnienie produkcji dział w Polsce w XVI-XVII wieku jako problem badawczy // Pax et Bellum / pod. red. Karola Olejnika. – Poznań, 1993. – С. 161.

⁴⁰ Сидоренко В. О. Вказ. праця. – С. 78.

⁴¹ Там само. – С. 79.

⁴² Starowski S. Wybor z pism. – Wrocław, 2005. – С. 176-178.

⁴³ Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego... – S. 411-412.

⁴⁴ Kronika Pawła Piaseckiego, biskupa Przemyskiego. – Kraków, 1870. – С. 345-346; Ригельман А. Летописное повествование о Малой России и ее народе и казаках вообще. – М., 1847. – Ч. 1. – С. 40; Kukiel M. Zarys historii wojskowości w Polsce. – Kraków, 1929. – С. 67; Іванцов І. О. Вказ. праця. – С. 105.

⁴⁵ Trawicka Z. Jakub Sobieski. 1591-1646. Studium z dziejów warsty magnackiej w Polsce doby Wazów. – Kraków, 2007. – С. 119; Z dziejów wychowania wojskowego w Polsce (od początku państwa polskiego do 1939 roku). – Warszawa, 1969. – С. 54.

⁴⁶ Scriptores rerum polonicarum... – S. 34.

⁴⁷ Kutrzeba S. Polskie ustawy i artykuły wojskowe od XV do XVIII wieku. – Kraków, 1937. – С. 167-168.

⁴⁸ Okolski S. Diariusz... – S. 90-91.

⁴⁹ Четыре письма к королю Сигизмунду III краковского кастеляна, князя Юрия Янушевича Збаражского, о состоянии казацкого войска и об отношениях к нему речипосполитой 1621-50 Мицик Ю. Из листування українських письменників-полемістів 1621-1624 років // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – Львів, 1993. – Т. 255. – С. 338.

⁵⁰ Селянський рух на Україні 1569-1647 рр. – 52 Przylecki S. Pamietniki o Koniecpolskich. Przyczynek do dziejów polskich XVII wieku. – Lwów, 1842. – С. 121.

⁵¹ Okolski S. Diariusz... – S. 14.

⁵² Артюшевский О. П. Совместная антикрепостническая борьба трудящихся масс России, Украины и Белоруссии: Вторая половина XVI – 60-е годы XVII ст. – К., 1987. – С. 74; Sierczyk W. Na dalekiej Ukrainie: Dzieje Kozaczyzny do 1648 r. – Kraków, 1984. – С. 81; Історія УРСР – 55 Михайлина П. В. Визвольна боротьба... – С. 123; Щербак В. Яків Остриянин // Український історичний журнал. – 1997. – № 6. – С. 75; Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego... – S. 502.

⁵³ Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego... – S. 502, 504.

⁵⁴ Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego... – S. 393, 489.

⁵⁵ Рудницький С. Українські козаки в 1625-30 рр... – С. 69.

⁵⁶ Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego... – S. 508.

⁵⁷ Z dziejów wychowania wojskowego w Polsce (od początku państwa polskiego do 1939 roku). – Warszawa, 1969. – С. 62.

⁵⁸ Wimmer J. Z zagadnień ekonomiki wojskowej... – S. 135-136.

⁵⁹ Цит. за: Вирський Д. Околиці Ренесансу... – С. 324.

⁶⁰ Свешніков І. К. Битва під Берестечком. – Львів, 1992. – С. 125.

⁶¹ Pisma Jana Dzwonowskiego (1608-1625) / wyd. K. Dubiecki. – Kraków, 1910. – С. 95.

⁶² Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego... – S. 356-357, 366.

⁶³ Ibid. – S. 394.

⁶⁴ Свешніков І. К. Битва під Берестечком. – Львів, 1992. – С. 86.

⁶⁵ Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego... – S. 498.

⁶⁶ Ibid. – S. 475.

⁶⁷ Żygulski Z. jun., Wielecki H. Polski mundur wojskowy. – Kraków, 1988. – С. 17.

⁶⁸ Wimmer J. Z zagadnień ekonomiki wojskowej... – S. 131-132; Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego... – S. 490.

Тарас Ковалець
(Черновці)

СНАБЖЕНИЕ И ОБЕСПЕЧЕНИЕ ВОЙСКА ЗАПОРОЖСКОГО В ВОССТАНИЯХ 20-30-х гг. XVII в. В УКРАИНЕ

В статье рассматриваются основные принципы, пути и средства снабжения и обеспечения как составной военной искусства запорожского казачества в восстаниях 20-30-х годов XVII века в Украине.

Ключевые слова: Войско Запорожское, военное искусство, снабжение, материальное обеспечение, восстания 20-30-х годов XVII века.

Taras Kovalets'
(Chernivtsi)

ZAPOROZHIAN ARMY'S SUPPLIES AND LOGISTICAL SUPPORT IN THE UPRISINGS IN 20-30s OF THE XVII CENTURY IN UKRAINE

The article deals with the basic principles, ways and means of supplies and logistical support as components of Zaporozhian Cossacks' military art in the uprisings in 20-30s of the XVII century in Ukraine.

Key words: Zaporozhian Army, military art, supplies, logistical support, the uprisings in 20-30s of the XVII century.

УДК 94 (477.8) „15/16”

Наталія Томак
(Чернівці)

ВІДОМОСТІ ПРО ЧИСЛО НАСЕЛЕННЯ І ПОСЕЛЕНЬ ХОТИНЩИНИ НАПРИКІНЦІ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII ст.

У статті висвітлена динаміка демографічного, етносоціального та етноконфесійного процесу на території історичної Хотинщини з кінця XVI до початку XVIII ст. Особому аналізу піддано стан демографічного та етноконфесійного розвитку багаторазового регіону в умовах частих змін його державної приналежності, оскільки ця обставина справляла суттєвий вплив на етнодемографічну та конфесійну ситуацію у краї.

Ключові слова: етнодемографічний склад, Хотинська райя, турки, „Катастих”.

Актуальність теми статті пов'язана з багатьма аспектами історії Хотинщини – регіону, який за доби середньовіччя, нового і новітнього часу неодноразово змінював свою державну приналежність, втім, як і ряд інших прикордонних областей України. Ця обставина справляла суттєвий вплив на етнодемографічну та конфесійну ситуацію у краї, яка зазнавала періодичних і часто вельми динамічних змін. Крім того, через розташування саме на кордонах різних держав регіон неодноразово ставав ареною війн і великих битв (для прикладу,

Хотинської війни 1621 р., чи Ставчанської битви 19 серпня 1739 р.), у яких брали участь численні військові з'єднання. Цей фактор теж суттєво впливав на стан народонаселення й етнічний склад місцевої людності.

Мета статті полягає у комплексному висвітленні динаміки демографічного, етносоціального та етноконфесійного процесу на території історичної Хотинщини з кінця XVI до початку XX ст. і виявленні його особливостей.

Чималий інтерес для дослідників становить „Катастих про число царан з усіх цінутів і куртян, і ватавів, і немішів, і попів”¹, тому що містить найперші порівняно повні відомості демографічного характеру, які дають можливість визначити бодай приблизне число жителів Хотинської волості (цінуту) наприкінці XVI ст. Втім, зміст цього джерела потребує певних пояснень, беручи до уваги ту обставину, що в ньому перелічено лише ті категорії населення, які були зобов'язані виконувати повинності стосовно держави, але саме вони й становили абсолютну більшість населення.

Характер і обсяг їхніх повинностей залежав, передовсім, від соціального та службового становища тієї чи іншої категорії жителів. Важливо зазначити, що йшлося тільки про повнолітніх осіб чоловічої статі, починаючи з 13-ти років, які мали власне господарство і/або виконували громадські чи службові функції.

На першій позиції в „Катастиху” вказано 1916 „цирани остов”, тобто „цілих селян-землеробів”, які, власне, й становили основу „числи” – поняття, яке походило від слов'янського слова „число”, але в умовах посилення феодальної експлуатації у Молдавському князівстві набуло особливого соціального змісту. Бути записаним у „числу” означало стати залежним селянином і виконувати селянські повинності у повному обсязі, тобто сплачувати грошовий податок, натуральний оброк (десятину на користь землевласника) і виконувати передбачені звичаєм трудові повинності. Однак все це залежало від господарського становища кожного „цирана”. По деяких волостях (цінутах), наприклад, Фельчіул чи Орхеюл замість слова „цирани” було вжито старе „оамени” – „люди”, яке раніше означало просто вільних сільських людей, землеробів².

Після категорії „цирани” в „Катастиху” на Хотинщині вказувалися 232 „сирачи”. Цей термін, мабуть, не потребує особливих пояснень, бо й нині кожен корінний житель Чернівецької області розуміє його значення: „сарак” (у романомовного населення „серак”) досі означає „бідак”, „бідняк”, у переносному значенні – „бідолоха”. Кого так називали колись? Як правило, одиноких чоловіків, які не мали сім'ї, робочої худоби, поля, тобто повноцінного селянського господарства. Втім, у них була хата, присадибна ділянка, якась живність і вони могли виконувати певні трудові повинності. Через це їх теж записували в „Катастих”, хоча в порівнянні з „циранами” «сирачи» становили порівняно незначну частку населення.

Для прикладу, в Чернівецькій волості (цінуті), де було 1095 „остов” (з пропуском слова „цирани”), їх нараховувалося лише 68 осіб, хоча на Сучавщині, де числилося 4000 „остов”, число «сирачи» становило 586 осіб.

Далі в „Катастиху” зазначено 77 „куртяни”, 41 „веташи” і 122 „німиши”. Перші означали буквально „дворяни”, хоча їхня придворна служба не була пов'язана обов'язково з князівським двором. Це був шляхетний титул, який передбачав виконання доручень князя, але, звісно, за свій власний рахунок, тобто служба не оплачувалася. „Веташи” (ми б сказали – „ватаги”) теж виконували службові функції, але тільки на місцевому рівні, тобто підлягали безпосередньо старості (пиркелабу) волості. „Німеші”, або „немеші”, – це, як правило, колишні бояри, усунені з їхніх посад. Вони займали привілейоване становище, проте, не маючи посади, не виконували конкретних функцій. Згодом, очевидно, саме цю категорію почали називати мазилами, які проіснували до кінця XVIII ст., коли вже не було згадок про немешів. Одне слово, на Хотинщині існували різні категорії привілейованих верств, які мали певні обов'язки перед державою і повинні були виконувати їх за власний рахунок. Звичайно, вони одержували необхідні кошти від їхнього землеволодіння й експлуатації залежних селян.

Останню верству, згадану в „Катастиху”, становили 95 „попів”, які теж повинні були сплачувати певні податки державі. В той час це пояснювалося необхідністю виконання фінансових зобов'язань Молдавського князівства стосовно Османської імперії, тому в ряді випадків виплата «дані царської», тобто данини на користь султана Туреччини, вимагалася навіть від монастирів. Стосовно числа священників Хотинська волость випереджала низку інших, зокрема Чернівецьку, де нараховувалося 66 служителів церкви, але значно поступалася Сучавській з її 220 „попи”, що й зрозуміло, беручи до уваги особливе становище Сучави як головного релігійного центру в лоні молдавської церкви. Втім, повинності священників були порівняно помірковані, тому що вони виконували лише свої прями обов'язки, а державі сплачували чітко визначену таксу.

З цього приводу слід навести деякі відомості з відомого „Опису Буковини” генерал-майора Г. фон Сплени, які відносяться, щоправда, до 1775 р. Однак він вивчив систему оподаткування, яка існувала в попередній час, тобто до австрійської окупації північних повітів (цінутів) Молдавського князівства. В перерахунку на австрійську валюту мінімальний прями грошовий податок державі із селянської сім'ї становив у середньому 15 флоринів (це була вартість одного товарного вола), з дрібного дворянина (шляхтича) – 12 фл., священника – 3,5 фл., хоча вони виплачували ще приблизно стільки ж і єпископу, тобто на потреби єпархії³.

Якщо підрахувати число осіб, точніше, дворів на Хотинщині, зобов'язаних виконувати певні повинності на користь держави станом на 1591 р.,

то одержуємо 2148 селянських, 240 дворянських і 95 священницьких дворів, разом 2483. Щоправда, в „Катастих” не було включено такі категорії населення, як бояри, міщани, військові, монахи, холопи (раби циганського і татарського походження), а також частину селян, які жили на церковно-монастирських землях.

Отже, дані „Катастиху” як історичного джерела можуть слугувати лише відправною точкою для відтворення демографічної ситуації на Хотинщині в другій половині XVI ст., причому на рівні гіпотези. Вважається, що в не вельми розвинутих регіонах Європи наприкінці середньовіччя середній сімейний коефіцієнт становив приблизно 5,5, до якого стосовно міст варто додавати 15% (слуги, поденники, жебраки тощо). В селах число членів сім'ї могло бути вищим, але, крім селян, дрібних поміщиків і священників, там було менше осіб, які не підлягали оподаткуванню. Таким чином, якщо прийняти середньосімейний коефіцієнт 5,5 і додати ще 10% неврахованих дворів, то загальна чисельність населення Хотинщини в 1591 р. могла сягати трохи більше 15 тис. осіб. Приблизно половина, а, можливо, й більша частина цих сімей жила в межах нинішніх східних районів Чернівецької області, а ще приблизно половина – на території теперішньої Молдови.

Про населення Хотина писав турецький мандрівник Е. Челебі, який відвідав місто навесні чи влітку 1657 р., писав, як зазначалося вище, що фортеці, тобто старості-пиркелабу волості (цінуту), підлягало 70 сіл. Це не враховуючи самого міста. Немає сумніву в тому, що Хотинщина зазнала великих людських втрат під час воєнних дій 1621 р.⁴ Проте після того на її території не відбувалося значних воєнних конфліктів. Навіть події Визвольної війни українського народу під проводом гетьмана Б. Хмельницького, в тому числі відомої Жванецької облоги восени 1653 р., не мали аж надто помітних наслідків, які б вплинули на демографічне становище регіону. Отже, за 35 років, які минули від часу Хотинської війни 1621 р., чисельність населення могла відновитися до попередніх показників.

Згідно з підрахунками, зробленими на основі „Катастиху” 1591 р., число жителів Хотинщини могло становити трохи більше 15 тис. Якщо поділити цю цифру на число сіл (громад), зазначених у „Книзі” Е. Челебі, то вийде, що в кожній громаді проживало приблизно по 214 осіб, або в середньому по 39 сімей. Станом на 1657 р. такі цифри цілком вірогідні, тим паче, що до них слід додати ще й число жителів Хотина.

Місто, судячи зі слів Е. Челебі, „було невелике, проте в ньому велася жвава торгівля у стаціонарних лавках. В середині „фортеці”, під якою слід розуміти укріплене місто у власному розумінні, мандрівник побачив «всього лише 60-70 вкритих тесом будинків без садів і виноградників і близько 50 крамниць. А в посаді її у напрямку до Дністра розташовані крамнички, вкриті троцею і комишем», їхні власники були налаштовані вельми життєра-